

rolle for rygtets udvikling, at hans forbandelse af Hans Boesen gik i opfyldelse. Derved fik den velstillede skipper og husmand stor betydning for sin farbrors skæbne, men der er ikke nogen tegn på, at Hans Boesen havde nogle skjulte motiver. Han og de andre bønder var overbevist om, at farbroderen havde forgjort ham.

Selvom rygterne var eskaleret gennem den sidste årrække frem til retssagen begyndte, var der stadig enkelte gårdmænd, som tvivlede på, at rygterne talte sandt. Disse talte enkelte velstående gårdmænd med relation til den møller og gårdmand, som Hans Stange havde arbejdet sammen med, da han

drev øde jord inde på Falster. Disse skeptikere var dog på mange måder isolerede, ikke mindst fordi det i stigende grad var godset og ikke mere velstående slægtninge, der fungerede som garant for dårligere stillede bønder. De havde i hvert fald ikke noget held med at overbevise andre, og deres udsagn viser, at de ikke turde tage skridtet fuldt ud ved at erklære, at Hans Stange havde et ærligt rygte. Det ville have afstedkommet en åben konflikt med skipperen og resten af bondesamfundet. Deres skepsis viser dog, at fogeden ikke nødvendigvis var helt isoleret. Heller ikke i de sidste år.

Bøndernes vidneudsagn om Hans Stange – anklagerne

Hvor jeg i forrige afsnit behandlede de gruppedannelser på Hasselø, som kan iagttages ud fra rygtedannelsen og vidneudsagnene herom, er det i dette afsnit de få, men vigtige anklager, som gav anledning til mistanken og rygtedannelsen, der er i fokus. Det er sigtet at finde ud af, på hvilken måde Hans Stange adskilte sig fra fællesskabet, og hvilken sammenhæng der var mellem denne adskillelse og hans fogedhverv.

Imidlertid kan man ikke bare uden videre bruge anklagerne, som om der var tale om en almindelig retstvist mellem to bønder. Der var samtidig tale om situationer, hvor vidnerne efterfølgende mente, at de var blevet udsat for trolddom. Vidnet var ikke ene om den opfattelse, idet det særlige ved anklagerne i trolddomssagerne er, at de afspejler mere kollektive forestillinger i landsbyen, ellers var

de aldrig blevet til et rygte. Det er dog ikke nødvendigvis det samme, som at alle de gengivne anklager var lige vigtige og havde lige stor gennemslagskraft. Der kunne være stor forskel på omstændighederne og hvor mange indicier, der var på, at der var sket trolddom. Jeg vil derfor relatere anklagerne fra sagen mod Hans Stange til mønstret i andre trolddomsanklager.

Sagen mod Hans Stange ligner i hvert fald sagerne fra Jylland, som Jens Chr. V. Johansen har studeret, på et punkt. Vidneudsagnene vedrører, hvad man indenfor trolddomsforskningen kalder *maleficium*, skadevolden. Hasseløs foged voldte skade med sin trolddom, og det var derfor, han havde et ondt rygte. Han var ikke en klog mand, der kunne signe og mane for at helbrede, og ingen nævnte noget om, at Hans Stange havde indgået en pagt med djævelen.²⁰⁹

De situationer, som vidnerne genkaldte sig, var derfor en eller anden form for konfliktsituation mellem dem og Hans Stange. Situationen havde mundet ud i en trussel fra Hans Stanges side, der efterfølgende var gået i opfyldelse. Jeg vil derfor starte med at se nærmere på truslerne. Stærkest træder truslen frem i konflikten mellem Hans Stange og Hans Boesen. Hans Stange sagde truende til sin brodersøn:

*"Jeg siger dig det. Jeg sidder her på dette sted. Du skal se på og fornemme og tage på."*²¹⁰

Det var en ret konkret trussel. Tilsyneladende var Hans Stange selv lammet i en eller anden grad, og ved barslet truede han med, at Hans Boesen skulle komme til at opleve de samme lammelser. Man kan sætte sig ind i frygten, som greb Hans Boesen, da han ti år efter havde slået ægget i langhalmen i stykker og:

*"En par timers tid derefter bekom Hans Boesen ligesom en kny og gysning med kulde udi Kroppen, som holdt den nat over til om morgenen, da han ville sætte en stige til taget at rykke på huset, befandt han sig så kraftesløs, at han kunne intet komme op af stigen..."*²¹¹

Hans Boesen fik præcis de lammelser, han var blevet lovet af Hans Stange, og det skete umiddelbart efter, han havde været i kontakt med et æg, som Hans Stange havde ladet sende til ham. Det var i

²⁰⁹ Jens Chr. V. Johansen: *Da Djævelen var ude...Trolddom i det 17. århundredes Danmark* p 69 m.fl.

²¹⁰ Falsters Sønder herreds tingbog den 8. december 1692 (Bilag A: Trolddomssagen mod Hans Stange).

²¹¹ Ibid.

hvert fald Hans Boesens påstand. Som nævnt gengav præsten episoden, som om der var gået længe tid, før han blev syg. Truslen og Hans Boesens efterfølgende opfattelse af, at han var blevet lammet af Hans Stange vidner om en forestillingsverden, som byggede på en sammenkædning af det enkelte menneskes ord og handlinger og hændelser i omgivelserne.²¹² Ordet blev tillagt en kraft, men som vi har set, havde bekendelser på dødslejet og tilgivende ord inden for kirkens domæne også en effekt, idet de var afgørende for den evige salighed.

Koblingerne mellem truslen og effekten af truslen er mere løselig i de andre konflikter. I tilfældet med søstersønnen Jens Hare, der ville have et stykke af sin ager tilbage igen, lød truslen således:

*"Ve du, du skal holde et syfte tilbage".*²¹³

Effekten af denne trussel blev ifølge Jens Hare, at:

*"14 dages tid derefter miste han 5 køer i fuld græs og så hvert år miste derefter både kvæg og får."*²¹⁴

Truslen ligner her mere en bydende eller irriteret bemærkning fra Hans Stanges side end en egentlig trussel, og effekten, det døde kvæg, blev slet ikke konkretiseret i truslen. Så var truslen mere klar i konflikten mellem Hans Stange og gårdmanden Jeppe Clausen, som skulle aflevere seks får som pant til en kreditor. Her sagde Jeppe Clausen til fogeden:

*"I gør ikke ret der udi, at I udbeder og tager de bedste får."*²¹⁵

Det affødte, at:

*"Hans Stange svarede med en trussel. Hvem skulle ikke både af denne strid og derefter miste de deres får og kunne ingen holde."*²¹⁶

²¹² Tyge Krogh karakteriserer i sin disputats den magiske omverdensforståelse ved en opfattelse af, at guddommelige kræfter kan reagere på menneskers opførsel, og ved, at ting kan reagere på menneskers handlinger eller ord. Dette gør han med henvisning til antropologen Mary Douglas (Tyge Krogh: *Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*" København 2000 pp. 25-26).

²¹³ Falsters Sønder herreds tingbog den 8. december 1692 (Bilag A: Trolddomssagen mod Hans Stange).

²¹⁴ Ibid.

²¹⁵ Ibid.

Her var der dog tilsyneladende slet ikke sket nogen skade, som Jeppe Clausen kunne tilskrive truslen. Samtidig virker Hans Stanges bemærkning også i dette tilfælde som almindeligt bydende. Det bemærkes i øvrigt, at i Hans Stanges svar eller trussel er der indbygget en mere generel irritation. Han nøjedes nemlig ikke med at true Jeppe Clausen, men sagde, at både som følge af denne strid og andre, fremtidige stridigheder, ville bønderne miste får. Ordvekslingen illustrerer, hvor kort der var fra almindelig ordkløveri til trolddomsmistanke.

Episoden, som Jeppe Clausen gengiver, er den eneste konflikt, hvor man kan sige, at det er *fogeden* Hans Stange, som anvendte trolddom, men Hans Stanges bemærkning antyder, at han også andre gange oplevede den samme genstridighed, som fra Jeppe Clausens side. Hans Stanges fogedrolle understreges ved, at Jeppe Clausen tiltalte ham "I".

Konflikten med den anden søstersøn Hans Hare, som var død i 1692, blev gengivet så kortfattet, at man næsten intet kan sige om ordvekslingen. Desværre, for han var gift med enken efter den foged, som Hans Stange efterfulgte. Det kunne være, at Hans Hare også havde forventet, at han skulle efterfølge sin forgænger som foged.

Der er dog et sammentræf mellem denne konflikt og konflikten mellem Hans Stange og skipper Hans Boesen. Et sammentræf, som tillige adskiller dem fra de to andre episoder. I begge tilfælde var der tale om en trolddom, som medførte legemsbeskadigelse. Ordvekslingen mellem ridefogeden og Hans Hares broder Jens Hare lød:

"Jens Hare blev tilspurgt, hvad rygte Hans Stange havde, særdeles om salig Hans Hare, om han havde ikke mening om Hans Stange at have forgjort hannem den tid, at Hans Hare slog Hans Stange under øret? Svarede hvad rygtet angår siger han, at Hans Stange altid havde et ondt rygte, om Hans Hare som hans broder sagde han, at den salige mand havde de tanker, at Hans Stange tilføjte hannem den store smerte og skade udi hans hånd og arm..."²¹⁷

Man får intet at vide om, hvorvidt der faldt en trussel fra Hans Stanges side, eller om trolddommen simpelthen skete, fordi Hans Hare ved at slå Hans Stange kom til at røre den mistænkte krop. Den-

²¹⁶ Ibid.

²¹⁷ Ibid.

ne forskel er ellers ikke helt uinteressant. Nok var det sådan, at konflikten mellem anklageren og den anklagede netop fik sin betydning, fordi den anklagede allerede var mistænkt; allerede havde et rygte. Men samtidig var det i reglen sådan, at trolddommen ikke bare ramte tilfældigt, f.eks. ved en berøring, men netop bundede i en konflikt. Ofte en konflikt af en bestemt karakter. Derved kan man sige, at trolddommen gav mening for ofret for trolddommen i den forstand, at den var motiveret.²¹⁸ I det omfang, at den trolddomsmistænkte også mere umotiveret kunne ramme andre, blev det farligt overhovedet at være i nærheden af denne.

Problemet er imidlertid, at hvad enten trolddom blev knyttet sammen med et motiv eller med al kontakt, så må det logisk set have ledt til en eller anden form for isolation af den mistænkte. Enten for at undgå, at man havnede i en konfliktsituation med denne, eller for at undgå, at fraternisering med den mistænkte ledte til omverdenens mistanke om, at man stod i ledtog med den mistænkte.²¹⁹

Hvad betydning man end skal tillægge den fysiske berøring med Hans Stange eller hans ejendele, så er det interessant, at i de to tilfælde, hvor en person mente at være blevet forgjort på sin egen krop af Hans Stange, da blev det knyttet til en fysisk kontakt. Det vil sige, at truslen stod ikke alene, men blev underbygget af en fysisk kontakt med Hans Stange eller hans ejendele. Hans Hare havde slået Hans Stange, og skipper Hans Boesen havde modtaget langhalmen med ægget fra Hans Stange. Tilmed var det tilsyneladende Hans Stanges kone, som havde fået indskydelsen til at sende tjene-stepigen over med halmen. Alligevel virkede Hans Stanges lovede forbandelse.

Der var ikke på samme måde tale om fysisk kontakt i de tilfælde, Jens Hare og Jeppe Clausen kunne gengive. Der var kun faldet ord, som tilmed mere virker som irriterede, irettesættende bemærkninger fra Hans Stanges side end som en trussel i en alvorlig situation.

²¹⁸ *Da Djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundredes Danmark* pp. 54-58.

²¹⁹ Tyge Krogh viser i såvel sin disputats som i sin mikrohistoriske bog om natmændene, at uærligheden og forbandelsen, som knyttede sig til forbrydelsen, smittede af på henrettelsesstedet og de mennesker, der af profession skulle varetage væsentlige opgaver ved denne henrettelse. Natmændene var desuden forbandede, fordi de rørte ved selvdøde dyr, som var et tabu at røre ved; måske fordi hestene var forheksede. Derved illustrerer han, at forestillinger om at blive skadet ved magi og forbandelse også blev kædet sammen med fysisk berøring. Det er dog ikke givet, at forestillinger knyttet til en gruppe mennesker og dyr, som per definition var tabu, kan overføres til trolddomsmistænkte, der stadig på nogle områder var en del af de ærliges samfund. (Tyge Krogh: *Oplysningstiden og det magiske*. København 2000 pp. 328-353 samt samme *Det store natmandskomplot – En historie om 1700-tallets kriminelle underverden*. København 2000).

Man må derfor sige, at det hovedsageligt var i skipper Hans Boesens tilfælde og måske også Hans Hares, at et ordvalg, som man forbinder med trolddomssager, og mistænkelige former for kontakt mellem offer og mistænkt var til stede. Det vil sige overbevisende tegn på trolddom. Det var da også skipperens mistanke, der skulle have ført til, at Hans Stange blev udråbt som troldmand, og i Hans Hares tilfælde skal man måske se ridefogedens interesse for at høre om denne afdøde fæsters mistanke i lyset af, at der også her var tale om en ret substantiel beskyldning, som havde gjort sit til at udbrede Hans Stanges rygte.

Hvad angår selve situationerne, hvori ordene faldt, så kan man iagttage, at både Jens Hare og Jeppe Clausen satte sig op imod, hvad Hans Stange åbenbart oplevede som sin naturlige ret. Dels at få lov at pløje ind over den andens mark og dels at udvælge gode får som pant for en gårdmands gæld.

Disse situationer er noget forskellige fra de typiske situationer, som Jens Chr. V. Johansen præsenterer i sin disputats. Konflikterne, han gennemgår, indeholdt typisk et element af moral, idet vidnerne i deres udsagn afslørede, at der var noget moralsk forkert over den måde, de havde behandlet den mistænkte, og at trolddommen derfor var en (berettiget) hævn. Det kunne både være på grund af en afvisning af en fattig kone, der ville have en almisse, eller en grov optræden over for den mistænkte.

Dette skal ses i sammenhæng med, at den mistænkte i mange tilfælde var i en socialt og økonomisk dårligere stilling end sine anklagere. Det giver derfor ifølge Johansens god mening, at der kom mange trusler fra sådanne personer, de havde ikke så meget andet at ty til i en konflikt.²²⁰

Jens Chr. V. Johansen kommer dog også frem til, at størsteparten af konflikterne udspringer af, at den mistænkte allerede havde et ry for trolddom. Det var derfor, at andre personer tillod sig at handle groft over for den mistænkte. Det var ikke fordi personen var fattig eller en afmægtig kvinde. Det er en vigtig pointe. Den skal ses i sammenhæng med, at Jens Chr. V. Johansen kommer frem til, at fattigdom kun i et mindretal af konflikterne var baggrunden for konflikterne. Det var snarere den ubehøvede adfærd over for den mistænkte, der var det tilbagevendende mønster. Det vil sige en situation, som var udsprunget af trolddomsforestillingens egen interne logik. Desuden var det ikke ordene, der var farlige, men den, der udtalte dem. Et vidne kunne således godt true den mistænkte med

²²⁰ *Da Djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundredes Danmark* pp. 55-58

en ulykke, uden det blev opfattet som farligt, mens den mistænkte endda kunne være farlig, når han eller hun var for venlig. Det afgørende var, at den mistænkte allerede var berygtet.

Han kan dermed egentlig ikke bruge sit store materiale til at slå endegyldigt fast, hvorfor en mistænkt fik sit rygte, men han kan slå fast, at det var rygtet, der gjorde udslaget, og hvad der skete, når først en person var berygtet.²²¹

Det er netop i forhold til situationerne og personernes baggrund, at sagen mod Hans Stange er atypisk. Som foged og relativt velhavende gårdmand var Hans Stange ikke i en marginal position. Hverken i forhold til sine ofre eller til de andre på øen som sådan. Dog kunne truslen over for Hans Boesen ved barslet tyde på, at Hans Stange selv havde lammelser i en eller anden grad. Det kunne derfor være, at han ikke var i stand til for eksempel at slås for at gøre sig gældende. Stadig ville man dog umiddelbart forvente, at hans magtposition på øen gjorde det unødvendigt at true med ulykker. Desuden forekom trusler som nævnt i så mange sammenhænge, hvor mennesker mødtes – også under slagsmål – og det var ikke truslen i sig selv, men sammenhængen og personen, som truede, der gjorde truslen farlig.²²²

Det er også svært at få øje på den moralske berettigelse i de forehavender, Hans Stange ønskede at gennemføre i de gængsne konflikter. At pløje noget af en anden gårdmands jord med i sin egen ager og at udvælge de allerbedste af en gårdmands får til en kreditor kan næppe siges at være moralsk berettiget. Den ekstra jord ville give Hans Stange egen vinding, mens udvælgelsen af de bedste får ville gøre Hans Stange populær i købstaden og dermed måske gavne ham på en eller anden måde.

Her er det relevant at inddrage en sontring, som Keith Thomas anvender i *Religion and the Decline of Magic*.²²³ Han anfører, at det kunne forekomme, at en anklage om trolddom kunne tjene det formål at forklare egen fiasko. Det vil sige en form for redde-ansigt logik. Samtidig anfører han, at dette kun forekom, hvis der i forvejen var en mistanke knyttet til den, der blev anklaget i sådanne atypiske konflikter. Jens Chr. V. Johansen har ikke undersøgt sit sagsmateriale i forhold til denne

²²¹ Op. cit. pp. 48-58

²²² Ibid.

²²³ Keith Thomas: *Religion and the Decline of Magic*. London 1971 (1973) pp. 539-542.

sondring, men Hans Henrik Appels behandling af den del af hans sagsmateriale, som vedrører Skast herred, viser, at sådanne redde-ansigt sager forekom.²²⁴

Sagen vedrørende Jens Hare med jordstykket og Jeppe Clausen med udvælgelsen af de bedste får ligner de redde-ansigt anklager, som Keith Thomas anfører. De to gårdmænd var blandt de forarmede bønder, og Jens Hare var tilmed en af de eneste, som måtte opleve, at en gård, som altid havde hørt til blandt de bedste, blev en af de dårligste. Da han blev sat fra den i 1697, var det da også med henvisning til hans "uduelighed".²²⁵ I tingbogen blev det fremhævet, at Jens Hare var en godt stillet gårdmand:

*"Hans Stange truede hannem med de ord: ve, jeg siger dig det, du skal holde et syfte tilbage. Ydermere sagde til hannem, såsom Jens Hare havde gode og stærke plovbæster og veldrivendes: est du så trasig [trodsig], stiv og veldrivendes og kan så drive. Ve du, du skal holde et syfte tilbage."*²²⁶
(Min fremhævelse)

Det var måske nok rigtigt, at Jens Hare engang havde en veldrevet gård med stærke plovbæster, det vil sige heste. I 1692 var det imidlertid længe siden, men det kom ikke frem under retssagen.

Derudover kan man anføre, at der var tale om mere bagatelagtige konflikter mellem Hans Stange og de to forarmede bønder. Hans Stange sagde således i relation til Jens Hares anklage, at:

*"den liden af pløjen var ikke umage værd at tale om..."*²²⁷

Det vil sige, at Hans Stange mente, at et så lille et stykke jord var en ren bagatel at komme i konflikt om, og i forhold til hans udpegning af de bedste får er det også tvivlsomt, hvor stor en provokation der egentlig lå i at vælge det ene får frem for det andet i en udpantningssituation. Man kan med an-

²²⁴ En gårdmandskone skulle således have beskyldt en kvinde for at kunne trolddom, idet troldkvinden skulle have "kastet en hånd", som førte til, at gårdmandskonen blev forladt. Der er dog ikke nogen optegnelser om, at troldkvinden forinden havde været involveret i andre konflikter, hvor hun havde været udsat for en moralsk forkert behandling. Denne sag kan genfindes i Jens Chr. V. Johansens liste over troldkvinder, og Hans Henrik Appel anvender da også de samme sager, dog naturligvis kun for sit herred (Hans Henrik Appel: *Tinget, magten og æren*. Odense 1999 pp. 499-532).

²²⁵ Se fæsteregistret 14/10 1696-8/4 1697 (Bilag G: Fæsteregistret). Se endvidere optegnelser om Jeppe Clausen og Jens Hare i bilag I: Syn, bilag F: Landgildebetaling og lånekorn samt i bilag B: Gældssager, hvor navnlig Jens Hare efterhånden oparbejdede meget store gældsposter til flere kreditorer i Nykøbing.

²²⁶ Falsters Sønder herreds tingbog den 8. december 1692 (Bilag A: Trolddomssagen mod Hans Stange).

²²⁷ Ibid.

dre ord sige, at nok forekom der episoder, hvor Hans Stange tilsyneladende både var den, der handlede forkert, og den der lovede en ulykke, men disse episoder var ikke udtryk for store krænkelser.

I særdeleshed når man betænker, at det var øens foged og en af de ældste gårdmænd, som var part i konflikten. De kan lige så vel ses som et eksempel på en provokation, som kun fandt sted, netop fordi han var berygtet. Det er dog værd at notere sig, at Hans Stange havde held med sit forehavende over for Jeppe Clausen. Han tog færene. Det vil sige, at han kunne trods alt godt fungere som foged på trods af sit rygte.

Givet karakteren af konflikterne, som Hans Stange havde med Jens Hare og Jeppe Clausen, er det dermed tvivlsomt, om de i sig selv kunne overbevise nogen om, at Hans Stange kunne trolddom. Tværtimod var de formodentlig afhængige af det selv samme rygtes udbredelse.

Konflikten mellem Hans Boesen og Hans Stange ved barslet er noget anderledes i sin karakter. Ifølge skipper Hans Boesens egen tidsangivelse skulle episoden have fundet sted cirka 23 år tidligere, idet det var 13 år siden, han havde modtaget langhalmen, og da kom han i tanker om episoden ved barslet 10 år tidligere. Det vil sige, at barslet skulle have fundet sted omkring år 1670. Det kommer endvidere frem, at truslen fremkom efter, at Hans Stange – forgæves – havde forsøgt at få Hans Boesen til at arbejde på et hus i landsbyen Væggerløse.

I afsnittet om Hans Stanges liv påviste jeg, at han fæstede en øde gårdsplads i landsbyen Væggerløse i 1665 eller 1666, og at indfæstningen skete med det udtrykkelige formål, at Hans Stange skulle genopbygge gården. Omkring 1671 blev en anden fæster sat til at fæste gården, der da var genopbygget. Det virker derfor ret sandsynligt, at det, Hans Stange henviste til, var den øde gård i Væggerløse, og at truslen rent faktisk fremkom omkring 1670 eller lidt før. Man skal næppe lægge noget særligt i, at der tales om et hus og ikke en gård, da man i samtiden kaldte gårdens bygninger for henholdsvis alhus og lader.²²⁸ Når man skulle genopføre en gård, var det dermed først og fremmest et alhus, der skulle sættes op.

Hans Boesen, der åbenbart arbejdede som en art tømrer i 1670, afviste at arbejde på dette hus. Hvis Hans Boesen slet og ret nægtede at arbejde for Hans Stange, da han bad ham om det, bragte Hans

²²⁸ Se f.eks. anmærkningerne i jordebogen for 1670-1671, som er gengivet i bilag I: Syn. Ud for gård 2 står der: "...fattes til alhuset 1 fodstykke, til laden 6 stolper 4 sparrer" (Amtsregnskabet 1/5 1670-1/5 1671. Bilag I: Syn).

Boesen sig i en vis forstand i en moralsk forkert situation. Ordvekslingen mellem dem er desværre ikke helt klar på dette punkt. Ifølge tingbogen fra 8. december 1692 var ordvekslingen således:

*”på formeldte barsel begærede Hans Stange af Hans Bosen, at han ville hugge for hannem på et hus i Væggerløse. Men Hans Bosen svarede, han kunne ikke, fordi han var i en anden mands arbejde. Og som Hans Stange ideligen anholdte, svar Hans Boesen derpå, han kunne ikke...”*²²⁹

Dette blev forud for dommen den 2. marts 1693 opsummeret således:

*”Hans Stange en 10 års tid for den tid havde lovet formeldte Hans Boesen en ulykke, som han skulle se og tage på, fordi han ville ikke hugge hannem et stykke hus op udi Væggerløse...”*²³⁰

Når Hans Boesen efter gentagne spørgsmål svarede Hans Stange, at han ikke kunne arbejde for ham uden at tilføje, at han skulle arbejde for en anden, og når konflikten bare blev opsummeret til, at han ikke ville, så kunne det læses som om, at problemets kerne var, at Hans Boesen ikke ville arbejde for Hans Stange, men det kan desværre ikke afgøres endeligt på det foreliggende grundlag.

Konflikten viser samtidig, at Hans Stange havde fundet det naturligt, selvom han var i færd med at blive fæstebonde i landsbyen Væggerløse inde på Falster, at vende sig mod sine egne slægtninge på Hasselø for at finde arbejdskraft. Dette kunne ikke lade sig gøre, og det blev Hans Stange rasende over, enten fordi han var afhængig af Hans Boesens hjælp, eller fordi Hans Boesen undlod at sige ja til at arbejde for ham, selvom han var fri til det. I denne konflikt møder man en helt anderledes afmægtig Hans Stange, sammenlignet med de episoder, som Jeppe Clausen og Jens Hare kunne referere. Truslen var da også her så ubehagelig, at den dukkede op 10 år efter i Hans Boesens tanker.

Når man sammenligner konflikten mellem Hans Stange og skipper Hans Boesen med de to andre konflikter, som Jeppe Clausen og Jens Hare gengav, er der med andre ord en tilbagevendende forskel, som tyder på, at det er rigtigt, at det var forgørelsen af Hans Boesen, som førte til, at rygter for alvor kom til at florere. Det vil sige, sådan som præsten udlagde forløbet. Hvorvidt dette virkelig var tilfældet, kan yderligere belyses ved at se på, hvad man kan sige om rækkefølgen, hvori konflik-

²²⁹ Falsters Sønder herreds tingbog den 8. december 1692 (Bilag A: Trolddomssagen mod Hans Stange).

²³⁰ Falsters Sønder herreds tingbog den 2. marts 1693 (Bilag A: Trolddomssagen mod Hans Stange).

terne fandt sted, samt om, hvorvidt vidnet allerede i situationen mistænkte Hans Stange, eller der var tale om en efterrationalisering.

Som nævnt i sidste afsnit, kom Jens Chr. V. Johansen frem til, at en anklaget i en trolddomsproces i reglen allerede havde et rygte, inden vedkommende blev anklaget, og at dette rygte ofte kunne føres tilbage til en konkret begivenhed. Begivenheden havde stigmatiseret vedkommende, hvorved den berygtede derefter fik skylden for alle efterfølgende uforklarlige hændelser. Dette bygger han på vidneudsagn og det forhold, at begivenhederne tidsfæstes i forhold til hinanden. Når vidnerne brugte relative tidsfæstelser, tyder det ifølge Jens Chr. V. Johansen på, at vidnerne vitterligt hæftede sig ved den pågældende hændelse, da den fandt sted, og at det ikke var en efterrationalisering, hvor gamle hændelser først flere år senere blev knyttet til den mistænkte.

Skipperen og brodersønnen til Hans Stange, Hans Boesen, fortalte retten, at grunden til, at han havde haft *"tanke til"* sin farbroder, da han modtog tækkehalmen og blev syg, var, at Hans Stange:

*"havde lovet hannem en ulykkelig 10 års tid for den tid".*²³¹

Her ser man den relative tidsfæstelse. Tilmed er der som nævnt en del, der tyder på, at tidsfæstelsen er korrekt, da den kan kædes sammen med oplysningerne om Hans Stanges fæste af den øde gård.

Gårdmanden og søstersønnen til fogeden, Jens Hare, tidsfæstede overhovedet ikke begivenheden, hvor Hans Stange pløjede for tæt på hans ager ude i marken. På baggrund af fæsteregistret kan det slås fast, at Jens Hare fæstede sin gård allerede omkring 1670, da faderen var død.²³² Bemærkelsesværdigt nok står der imidlertid i mandtalslisterne til folkeskatten i 1672 og 1674, at det var Sille Olsdatter eller Sille Hares, det vil sige enken, som var "gårdmand" på denne gård. Altså en parallel til tilfældet med Niels Kaare, som jeg nævnte i forrige afsnit.²³³ Havde der stået faderens navn ud for gården, kunne det hænge sammen med, at navnet endnu ikke var blevet skiftet ud i regnskaberne, men når moderens navn blev skrevet ind, må det formodentlig hænge sammen med, at hun faktisk bestyrede gården. Det vil sige, at Jens Hare i realiteten ikke var blevet herre på gården før tid-

²³¹ Falsters Sønder herreds tingbog den 8. december 1692. (Bilag A: Trolddomssagen mod Hans Stange).

²³² I fæsteregistret 1/5 1669-1/5 1670 står der: *"Jens Olsen feste sin faders Ole Andersens gård på Hasselø han fradøde for 4 rigsdaler"* (Bilag G: Fæsteregistret)

²³³ Mandtal til folkeskat 1672 og 1674 (Bilag J: Skattemandtal).

ligst i midten af 1670'erne. Det efterlader dog stadig en bred tidshorisont, og det er da heller ikke givet, at Jens Hare var husbond på gården, da han stødte sammen med fogeden om markstykket, selvom Hans Stange sagde til Jens Hare, at *han* (Jens Hare) havde en veldrevet gård og kunne undvære den stump jord.

Det er til gengæld nærliggende at knytte konflikten til det tidspunkt, hvor Jens Hare begyndte at blive forarmet, det vil sige i starten af 1680'erne. Hans Stanges trussel skulle jo have forårsaget, at flere køer døde i årene derefter, og det blev samtidig oplyst, at Jens Hare var en velstillet gårdmand, da konflikten fandt sted.

Konflikten mellem Jens Hare og Hans Stange havde således alvorlige undertoner, og det er da også et generelt træk ved konflikter, som førte til trolddomsmistanke, at de på et eller andet plan vedrører eksistensgrundlaget for den, der blev offer for trolddommen.²³⁴

Om der er nogen sammenhæng mellem, at Jens Hares moder formåede at blive siddende som bestyrer af gården så længe, og at Jens Hare havde svært ved at klare sig, skal jeg ikke kunne sige! I øvrigt havde Jens Hares kone "*den onde syge*", det vil sige epilepsi,²³⁵ så han har formodentlig følt sig hårdt ramt i det hele taget.

Episoden, hvor Jens Hares broder, Hans Hare, slog Hans Stange, kan heller ikke tidsfæstes, da det bare hed:

*"den tid at Hans Hare slog Hans Stange under øret"*²³⁶

Hans Hare var død i 1691, og han havde omkring 1667 giftet sig med enken efter den forrige foged på Hasselø og fæstet dennes gård,²³⁷ så konflikten kunne være sket inden for en rimelig lang tidsperiode.

²³⁴ *Da Djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundredes Danmark* pp. 58-61.

²³⁵ Bemærkes af sognepræsten ved en kopskat i 1699 (Ekstraskatteregnskaber, Nykøbing amtstue, Rigsarkivet. Se i øvrigt E. Bastholm: *Sygdomme i Danmarks Middelalder*. København 1942 p. 95).

²³⁶ Falsters Sønder herreds tingbog den 8. december 1692 (Bilag A: Trolddomssagen mod Hans Stange).

²³⁷ Se fæsteregistret 1/5 1667-1/5 1668, kirkebogen 22/6 1691 samt skifte efter Hans Hare 1/12 1691 (Bilag D: Skifter, bilag E: Optegnelser i kirkebogen og bilag G: Fæsteregistret).

Til gengæld kan den sidste episode, som blev gengivet af gårdmanden Jeppe Clausen, tidsfæstes rimeligt nøjagtigt, om end vidnet ikke selv tidsfæstede den. Det oplyses, at Hans Stange:

*”skulle tage 6 stykker får af 12 stykker for Hans Andersen i Nykøbing”*²³⁸

Jeppe Clausen havde fæstet gården efter faderen i 1684,²³⁹ og Hans Andersen er efter alt at dømme lig forstanderen for Nykøbing hospital. Forstanderen virkede fra 1680 til 1684, hvor han døde.²⁴⁰ Episoden har derfor formodentlig fundet sted omkring 1684. Måske i forbindelse med, at forstanderens enke skulle have sin mands udeståender ind. Det vil sige lige omkring det tidspunkt, hvor mange af bønderne på Hasselø for alvor kom i krise, blandt andre Jeppe Clausen.

Det var med andre ord kun skipper Hans Boesen, der tidsfæstede sine udsagn. De andre talte indforstået om *den tid*, da en eller anden begivenhed fandt sted, eller de nævnte slet ikke noget om et tidspunkt. Barselsgildet fandt sted allerede omkring 23 år tidligere, og meget taler for, at det vitterligt var på det tidspunkt, episoden fandt sted, og at Hans Boesen allerede da hæftede sig ved beskyldningen fra Hans Stanges mund. Det er samtidig det eneste vidneudsagn, som et andet vidne bekræftede. Nemlig værten ved barselsgildet Hans Slagter. Der var dog ikke nogen, som bekræftede, at Hans Boesen blev syg umiddelbart efter at have modtaget ægget, og det var da også netop denne del af Hans Boesens vidneudsagn tillige med påstanden om, at han ikke havde bedt om langhalm, som præsten slog ned på. I den forbindelse er det i øvrigt påfaldende, at Hans Boesen ikke straks gjorde noget ved ægget, men lagde det til side, indtil hans kone kom hjem. Det vil sige indtil et tidspunkt, hvor der ikke var nogen (uvildige) vidner.

De andre udsagn uden tidsfæstelser og uden bekræftende vidner handler ikke nødvendigvis om en mistanke, vidnet havde i situationen. Hvornår de andre hændelser fandt sted, er svært at svare på, bortset fra tilfældet med Jeppe Clausen. Indholdet i konflikten mellem Jens Hare og Hans Stange tyder dog på, at konflikten fandt sted omtrent samtidig med Jeppe Clausens konflikt.

Det er dog ikke helt uvæsentligt, at netop Jeppe Clausens vidneudsagn kan tidsfæstes, og det til et tidspunkt, der formodentlig lå efter episoden med langhalmen. Det vil sige, at det eneste vidne med

²³⁸ Falsters Sønder herreds tingbog den 8. december 1692 (Bilag A: Trolddomssagen mod Hans Stange).

²³⁹ Se fæsteregistret 21/10 1684 (Bilag G: Fæsteregistret).

²⁴⁰ Holger Hjelholt: *Falsters historie*. Bind II pp. 210-211.

konkrete anklager, der ikke var en nær slægtning til fogeden, henviste til en begivenhed, som var sket efter, Hans Stange var udråbt for at være en troldmand. Det bekræfter formodningen om, at Jeppe Clausen mistænkte Hans Stange for episoden, fordi denne allerede var stærkt berygtet. Det styrker også formodningen om, at beskyldningerne startede indenfor slægtens kreds, som jeg var inde på i sidste afsnit. Først da der var indtruffet en højst mistænkelig episode, nemlig Hans Boesens lammelser, turde andre øboere mistænke Hans Stange for trolddom.

Konflikten omkring gården i Væggerløse ser dermed ud til at være om ikke den udløsende begivenhed, så i hvert fald den tidligste og den centrale lejlighed, hvor Hans Stanges person blev mistænkeliggjort. Det er derfor interessant at iagttage, at den vedrører forholdet mellem Hasselø og omverdenen, ligesom det var tilfældet med nuanceforskellene mellem vidnernes udsagn om rygterne i forrige afsnit, og at den vedrører præcis de begivenheder, som adskilte Hans Stange fra de andre, allerede inden han var blevet foged. Hans Stange havde fæstet en øde gård i en landsby inde på Falster, endda sammen med mølleren fra den samme landsby, der var en tilflytter på Hasselø. Derved havde Hans Stange i en vis forstand meldt sig ud af fællesskabet på Hasselø.

Ud over, at han engagerede sig i en anden by, var det også en handling, som vidnede om, at han gjorde sig til over for krongodset, som Hasseløs bønder levede relativt uafhængigt af frem til krisen i 1680'erne i den forstand, at de ikke fik hjælp i form af såkorn og nedsættelser i landgilde. Derefter prøvede han oven i købet at få en slægtning på øen til at hjælpe sig med at foretage det nødvendige arbejde. Samtidig er der en del, der tyder på, at det var ved at påtage sig sådanne opgaver, at han fik den høje stjerne hos øvrigheden, som gjorde ham til foged over de slægtinge og fæller, som han havde vendt ryggen. I den forstand er der en indirekte sammenhæng mellem trolddommen og fogedhvervet.

I øvrigt kan man iagttage, hvis man tager alle konflikterne under et, at de bekræfter de karaktertræk, som præsten skrev i kirkebogen om Hans Stange. At han var flittig, energisk og forudseende som gårdmand, fremgår af både konflikten om den øde gård, han var ved at bygge op, og af konflikten om jordstykket. At han tillige var en tjenstvillig eller pligtopfyldende foged, fremgår af konflikten med Jeppe Clausen, hvor han var uhyre tjenstvillig – overfor kreditoren i købstaden vel at mærke.

Der var således bred enighed om, hvordan Hans Stange skulle karakteriseres. Det kunne også se ud til, at de træk, præsten fremhævede, var særtræk ved Hans Stange i forhold til andre bønder på øen. Bønderne og præsten var derfor vidt uenige om, hvilken værdi disse karaktertræk skulle tillægges.

Konflikterne giver et indblik i mandeverdenen blandt fæsterne på Hasselø, hvor det ifølge de fleste var ærefuldt at opføre sig på en bestemt måde. En måde, som Hans Stange ikke fulgte. Det er nemlig tillige karakteristisk, at der slet ikke optræder nogen kvinder i de gengivne situationer. I hvert fald kun i absolutte biroller. Derved havde situationerne præg af mandesammenstød, hvor rettighe-der indenfor fællesskabet blev prøvet af og antastet.²⁴¹

Opsamling

Når man gennemgår de ganske få konkrete anklager mod Hans Stange, får man på flere punkter bekræftet det billede af rygtedannelsens udvikling og af øsamfundets forhold til omverdenen, som kom frem i afsnittet om rygterne. Det var to slægtninge, skipper Hans Boesen og gårdmand Hans Hare, der var blevet udsat for episoder, der virkelig kunne nære mistanken om, at Hans Stange kunne trolddom. Her ser man illustreret, hvordan bønderne så en klar sammenhæng mellem de udtalte trusler og en efterfølgende hændelse og dermed af den frygt for udtalte ord, som var et særkende ved trolddomskonflikterne. Det var ikke sært, at Hans Boesen allerede, da ordene faldt, bad de tilstedeværende om at drage dem til minde. Både Hans Hare og Hans Boesen var blevet ramt på deres legeme, og de havde begge to været i fysisk berøring med Hans Stange eller en forhekset ejendel, der havde været hans.

Da først Hans Stange var blevet udråbt som troldmand, var det mere end nærliggende for Jeppe Clausen og Jens Hare at forbinde deres uformåenhed som gårdmænd med et møde med øens troldmand. De dramatiske krisetegn i deres og flere andre bønders tilværelse måtte være udslaget af en ondskab, som var løs iblandt dem. Det ser da også ud til, at der i begge tilfælde var tale om episoder, som knyttede sig til netop de kritiske tidspunkter i deres tilværelse, hvor de blev forarmede.

²⁴¹ Jens Chr. V. Johansen kommer med på forskellige bud på, hvorfor kvinder dominerede i danske trolddomsprocesser. Cirka 9 ud af 10 anklagede var kvinder. Han mener, at fænomenet primært hænger sammen med, at kvinder stod svagere end mænd i konflikter og måtte ty til trusler for at forsvare sig. Derimod spillede et negativt kvindesyn eller kvindes frygt ikke nogen afgørende rolle direkte, der var således ikke en højere andel af de kvindelige anklagede end de mandlige anklagede, som blev dødsdømt. Kvindesynet kan dog have indvirket mere indirekte ved, at kvinder stod svagere end mænd i retslige sammenhænge (*Da Djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundredes Danmark* pp. 61-64).

Interessen må derfor samle sig om sammenstødet mellem Hans Stange og Hans Boesen over 20 år før retssagen, når man skal forstå, hvad det var ved Hans Stange, der oprindeligt gjorde ham nærmest udstødt, i hvert fald socialt, blandt sine egne. Sammenstødet faldt netop på det kritiske tidspunkt i Hans Stanges tilværelse, hvor han var engageret i at bygge en øde gård op inde på Falster samtidig med, at han stadig var gårdmand på Hasselø. Da havde han brug for hjælp fra Hans Boesen, som da åbenbart fungerede som en slags tømmermand. Denne hjælp kunne han ikke få, fordi Hans Boesen enten ikke kunne eller ville hjælpe sin farbror med at bygge en gård op i en anden landsby, der tilmed skulle bygges for at takkes krongodset, som Hasselø levede ret uafhængigt af på dette tidspunkt.

Personer udefra var man tilsyneladende længe om at acceptere som fulgyldige medlemmer af fællesskabet på Hasselø. Hvordan var det så ikke, når en af øens egne bønder brød med det vanlige mønster og engagerede sig i et andet fællesskab end øens for at takkes godset! Der er således en sammenhæng mellem Hans Stanges afvigende adfærd i 1660'erne og rygterne om ham, og det var da også i denne periode, at andre hans rygter var opstået ifølge andre vidner. Samtidig var denne afvigende adfærd formodentlig et udslag af, at han var en bondetype, der var ambitiøs og flittig, og som gerne ville forhøje sin stjerne hos øvrigheden. Det var de træk ved ham, som adskilte ham fra mængden, og det var vurderingen af disse træk, som skilte bønderne fra øvrigheden. Omtrent samtidig med barslet, blev Hans Stange da også den nye foged på øen. Der er således en indirekte sammenhæng mellem hans evner som foged og hans forhold til de andre bønder på øen.

Også i årene, der fulgte, blev han ved med at være tjenstvillig, når han skulle foretage tjenester for personer udefra i egenskab af at være foged. Det viser anklagen fra Jeppe Clausen om udpantningen af får. Anklagen viser også, hvilke grovheder han måtte udstå som berygtet, selv når han agerede som foged. Samtidig viser anklagen, at Hans Stange trods alt kunne gennemføre sine forehavender, ligesom rygter heller ikke afholdt ham fra at søge at forøge sin gårds agre ved at pløje indover sin søstersøns ager. Selvom han var frosset ude, så kunne han fungere.